

*George ENACHE**

**REFLECȚII PE MARGINEA CĂRȚII LUI CYRIL HOVORUN:
ORTODOXII POLITICE. EREZIILE UNEI
BISERICI ASERVITE**

REFLECTIONS ON CYRIL HOVORUN'S BOOK:
POLITICAL ORTHODOXIES: THE UNORTHODOXIES OF THE
CHURCH COERCED

Abstract: The study starts from Cyril Hovorun's book: Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced and analyzes several concepts present in the book: "Political Orthodoxies", "Unorthodoxies", "Heresies", "Church Coerced", "civil religion", "political religion", "ideology", "conservatism", "fundamentalism", etc.

Once these concepts are clarified, it is shown that Hovorun does not define some concepts well, in many situations it is confusing, and the work presents many shortcomings from the point of view of historical documentation. The situation is even more complicated in the case of the Romanian translation, which subtly tries to criticize the Orthodox Church from a Protestant perspective, by manipulating some concepts.

At the end, the study proposes a new grid for understanding the relations between Orthodoxy, ideology and political power in the contemporary era.

Keywords: Cyril Hovorun, Orthodoxy, Church coerced, Political Orthodoxies, civil religion, political religion, ideology

*

Două chestiuni preliminare

1. La 24 decembrie 1944, subsecretarul de stat al Poliției Române a cerut comisiei pentru aplicarea armistițiului, din cadrul Președinției Consiliului de Miniștri, să-și expună punctul de vedere privitor la dizolvarea Bisericii Luterane, pe

* Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați (george.enache@ugal.ro).

baza acuzației că aceasta s-ar fi încadrat organic și s-ar fi subordonat programului politic și ideologic al Partidului Muncitoresc Național Socialist German.

Solicitat să-și dea avizul, ministrul Cultelor și Artelor de atunci, dr. Gh. Pop, a răspuns că Biserica Evanghelică CA (luterană) este un cult istoric cu o structură democratică, care, în consecință, se poate adapta ușor noilor realități postbelice, iar episcopul Staedel și membrii hitleriști ai consistoriului fuseseră arestați și se aflau internați în lagărul de la Târgu Jiu. Referatul ministrului se încheia în mod categoric: „În nici un caz nu cred că e oportun ca biserica să fie desființată întrucât măsura aceasta ar fi excesivă și ar da naștere la o situație anarhică”.¹

2. În Statele Unite, teologie propriu zisă se studiază doar la universitățile particulare, patronate și finanțate de diversele culte religioase. În cadrul universităților de stat există doar „religious studies”, organizate în cadrul unor departamente în care sunt studiate toate religiile, pe o bază considerată „științifică”. Din aceste departamente s-a format un corp extins de specialiști laici care analizează fenomenul religios pe baza acestei platforme comune, combinând elemente de istorie, sociologie, psihologie, etc. tratând toate religiile și confesiunile în mod egal, fără a se preocupa de valoarea de adevăr al mesajului teologic transmis, ci de prestația socială și politică a diverselor culte, dar și de impactul pe care ideile religioase le pot avea la nivelul conștiinței individuale.

În România specialiștii formați după acest tipar sunt extrem de puțini. În cadrul facultăților de teologie candidații sunt pregătiți doar pentru asimilarea învățăturii de credință și practicarea cultului. Nu există cursuri de sociologie a religiei, psihologie, cursuri de doctrine politice și ideologii. Lipsa unor asemenea studii se vede clar atunci când un teolog de meserie abordează un subiect care privește biserica în perioada comunistă. Neavând vreo idee clară despre ce este comunismul, îi este practic imposibil să înțeleagă subiectul iar rezultatul este unul lipsit de valoare.

De asemenea, un fenomen care nu trebuie ignorat este dezvoltarea unei literaturi care pretinde că este scrisă cu uneltele științifice oferite de „religious studies”, dar în spatele căreia se află de fapt prejudecăți confesionale. Evident, o asemenea literatură în fapt „militantă” trebuie privită cu rezerve, deoarece este o formă ascunsă de apologie/propagandă/prozelitism (depinde din ce unghi privești). Mai mult, s-a întâmplat adesea după 1990 ca hoțul să strige „Hoții!”, diverși autori fiind acuzați de subiectivism în virtutea apartenenței la un anumit cult de persoane care făceau propagandă pe față altui cult religios. Este un lucru care trebuie să fie

¹ George Enache, *Orthodoxy, Liberalism and Totalitarianism in Modern and Contemporary Romania* (Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2016), 311-312.

depășit în următorii ani și să se formeze și în România un corp de specialiști laici în ceea ce privește chestiunile religioase, care să analizeze fenomenele detașați de apartenența lor confesională, acest lucru fiind benefic și celor care vor continua să facă propriu zis teologie.

Analiza lucrării lui Cyril Hovorun

Prima impresie pe care mi-a făcut-o lectura cărții lui Hovorun a fost cea a unei prelegeri *ad hoc*. Parcă autorul a venit la cursuri să predea ceva iar studenții l-au întrebat despre altceva, care era în domeniul său de competență, dar nu era tocmai subiectul pentru care se pregătise la moment. Și, atunci, a început să însăileze din amintiri și din lecturi recente, lămurindu-și ideile pe măsură ce vorbea pe marginea subiectului. Un student din sală a stenografiat totul iar notele de curs au fost publicate ca atare, fără ca autorul să mai revină asupra lor. Din acest motiv, în carte apar truisme alături de afirmații riscante, nedovedite, chestiuni foarte interesante alături de banalități, sunt multe aspecte importante care lipsesc și altele care nu aveau ce căuta într-un studiu de dimensiuni reduse, unde trebuia să surprinză esențialul.

Caracterul de improvizație se vede în studiile de caz luate în discuție, unde, în cea mai mare parte, afirmațiile cu caracter general sunt corecte, însă elementele istorice aduse în atenție pentru a demonstra ipoteza par luate la întâmplare, iar în anumite situații aceste elemente sunt prezentate fie eronat fie rău interpretate. Este ca în cazul unei infracțiuni care s-a petrecut în mod real, procurorul susține, pe bună dreptate, vinovăția inculpatului, însă probatoriul este plin de erori, pe care avocatul apărării le poate folosi pentru a-și salva clientul. Astfel, tezele lui Hovorun, chiar corecte pe ansamblu, pot fi contestate prin recursul la detalii.

Mai rău decât detaliile istorice, cartea păcătuiește printr-un haos conceptual care o face pentru un profan aproape de neînțeles. Hovorun folosește o serie de concepte cu o lejeritate/neglijență care l-au dus și pe traducătorul cărții în confuzie/ispită. Multe aspecte din traducerea românească m-au determinat să caut ediția în engleză, pentru ca să compar cele două versiuni. Concluzia este că la semieșecul versiunii în limba română au contribuit deopotrivă improvizațiile autorului, dar și modul eronat în care traducătorul în limba română, Teofil Stanciu, a interpretat unii termeni iar aici este de discutat dacă aceste interpretări eronate au fost făcut cu bună știință, deoarece, din cauza lor, un lector independent trage concluzii profund eronate despre Biserica Ortodoxă.

De fapt, ce vrea să transmită Hovorun prin cartea sa? În niciun caz ceea ce sugerează George Weigel, printr-un citat pus pe coperta 4: „Rămâne o problemă – care va influența istoria creștinismului și a lumii – aceea dacă ortodoxia va elabora o

etică socială și o teorie a relației dintre biserică și stat care să aibă Evanghelia în centru... Chiar mai semnificativ este faptul că poate elibera creștinismul răsăritean de atașamentul față de putere, paralizant pentru spiritul Evangheliei.”

Weigel este un evanghelic care vede în ortodoxul Hovorun un fel de Dumitru Cornilescu, un teolog care realizează că propria tradiție este greșită și poruncește la îndreptarea ei, în duhul Evangheliei, de fapt în spiritul bisericilor autodenumite evanghelice, numite de cei din afara lor neo-protestante. Provenit din medii pentecostale, traducătorul, dl. Teofil Stanciu, traduce titlul cărții, respectând spiritul trasat de Weigel, în felul următor: „Ortodoxii politice. Ereziile unei biserici aservite”. Astfel, avem impresia că Hovorun este de acord cu ideea neo-protestantă a „aservirii” de bună voie a bisericii către stat odată cu oficializarea ei de către Constantin cel Mare. „Simfonia” bizantină și papo-cezarisul roman sunt văzute ca erezii de către adepții mișcărilor protestante, militându-se pentru o biserică „independentă”. Ce înseamnă acest lucru? Uneori se merge, în anumite medii radicale, până la negarea oricărui rol al statului de intervenție în viața comunităților, care funcționează ca veritabile teocrații închise în sine. În aceste medii, problema vaccinurilor, bunăoară, este în mod secundar o chestiune care ține de aspectul sanitar, cât una de putere: vaccinarea reprezintă o intruziune a statului în lumea închisă a grupării religioase, în care pastorul joacă un rol atotputernic. În numele coeziunii și a rejectării intervențiilor nedorite, aceste grupuri fie neagă realitatea unei pandemii, fie susțin că simpla rostire a numelui lui Iisus Hristos nimicește virusul: „Virusul este înfrânt, în numele Lui cel sfânt.”²

Neînțelegerile sunt generate tocmai de modul extrem de relativ în care sunt utilizate conceptele. Bunăoară, prin „biserică ortodoxă” se înțelege și Biserica Ortodoxă, așa cum o circumscriem noi în secolul 21, dar și biserica primară și creștinismul în ansamblu. Ce să înțelegem din următoarea frază: „Cu toate acestea, vechea ortodoxie politică, coerciția, nu a dispărut definitiv. Ea s-a reîncarnat în noi forme ale ortodoxiei politice: ideologie și religie politică (p.34)? Sau: „Din perspectiva ortodoxiei creștine, atât religiile civile, cât și cele politice sunt forme politizate ale religiei” (p.35)? Sau: „Toate religiile ortodoxe civile și politice au o temelie ideologică, seculară” (p.63)? De fapt, există un plan general al discuției, anume relația dintre bisericile creștine în general și ceea ce autorul numește „religie civilă” și „religie politică”, plan care se particularizează mai apoi la cazul Bisericii Ortodoxe.

În cartea lui Hovorun există și referințe la bisericile evanghelice, cu tendința lor teocratică, care poate să genereze fundamentalism, considerat de Hovorun o

² <https://www.youtube.com/watch?v=9aJDHzGQ0Nk>.

maladie a bisericii (p. 16-18).³ Dacă este să aplicăm logica implicită a cărții lui Hovorun, atunci și bisericile evanghelice ar trebui să părăsească „fundamentalismul”, pe care unele și-l asumă explicit. Prin urmare, orice biserică creștină se poate comporta maladiv într-un anumit context, nu doar cea ortodoxă, acesta este mesajul lui Hovorun, dincolo de cazurile din mediul ortodox pe care le dezvoltă mai mult în carte. Dar, aceste „maladii” din mediul ortodox sunt denumite extrem de nefericit, în traducerea românească, „religii ortodoxe civile și politice”.

În mod corect, este vorba de religii civile și politice care s-au manifestat în țările în care ortodoxia este dominantă. Asta, deoarece, după cum voi explica mai încolo, o „religie civilă” sau o „religie politică” este produsul unui cumul complex de factori, grupări, instituții, voințe. Pe de altă parte, biserica își are propria teologie socială sau teologie politică, care izvorăsc din premisele sale doctrinare, dar acestea nu se suprapun decât parțial pe o „religie civilă” sau „religie politică”. O „religie politică” poate fi produsul unui fundamentalism manifestat într-o biserică, dar vorbim de situații rare. În cele mai multe cazuri, „religia politică” sau „religia civică” sunt amestecuri în care de multe ori biserica este minoritară. De aceea, este greșit termenul de „religii ortodoxe civile și politice”, deoarece lasă să se înțeleagă că ele sunt generate de biserică. Ca lucrurile să fie și mai complicate, la un moment dat se folosește noțiunea de „ortodoxii heterodoxe”.

Apoi, autorul folosește termenul de „ideologie” la fel într-un mod confuz, cu multiple înțelesuri. El a fost folosit și de Olivier Gillet, atunci când a vorbit de „ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist”. Autorul belgian a înțeles prin „ideologie” o viziune articulată, justificată teologic, a bisericii oficiale, cu privire la chestiuni de natură socială și politică, cum ar fi pacea, războiul, construcția societății, etica socială, etc, adică toate acele aspecte care depășesc teologia propriu-zisă (discursul despre divinitate și căile mântuirii).⁴ Ori, la Hovorun, lucrurile sunt mai complicate/confuze. Remarcăm doar că „ideologiile ortodoxe” pe care le enumeră în capitolul 3 (antimodernism, monarhism, conservatorism), la care se adaugă antisemitismul și naționalismul, nu sunt deloc specifice lumii ortodoxe, ci s-au manifestat, deopotrivă, într-un fel sau altul, în timpuri diferite, în medii catolice sau protestante.

³ Vezi Tim Alberta, *The Kingdom, the Power, and the Glory: American Evangelicals in an Age of Extremism* (Harper, 2023).

⁴ Olivier Gillet, *Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist*, traducere de Mariana Petrișor (București; Editura Compania, 2001). Vezi recenzia mea în *Analele Universității „Dunărea de Jos” din Galați, seria 19, Istorie* vol. 1 (2002), <https://www.gup.ugal.ro/ugaljournals/index.php/history/article/view/980>.

Să luăm doar chestiunea, ciudată, a prezenței monarhismului. Bunăoară, Acțiunea Franceză catolică era declarat monarhistă, antisemită și anti-democratică. În Irlanda, în schimb, catolicii erau republicani iar protestanții monarhiști. Hovorun leagă „monarhismul” de ideea conservatoare și așa se ajunge la transformarea „monarhismului” într-un principiu care ar trebui combătut (pp. 70-75). Ce ne facem însă cu monarhia britanică ca simbol al ideii democratice, noțiune centrală în gândirea conservatoare britanică, aspect preluat și în mediul românesc de autori precum Sandu Tudor sau Alexandru Mironescu? Ce este de fapt conservatorismul? Se poate compara conservatorismul britanic cu „conservatorismul” lui Putin? Putem compara ideea monarhică la Sandu Tudor cu cea prezentă la Nichifor Crainic⁵ sau la mitropolitul Andrei Șaguna, prezentat de Hovorun ca un aprig susținător al ideii monarhice și, prin urmare, culpabil? Sunt chestiuni cu multe nuanțe, pe care Hovorun le tratează neglijent.

Apoi, în discurs, autorul amestecă idei din sfera „religiei civile” cu aspecte exprimate ca doctrină oficială a bisericii, cu opinii ale unor grupări aflate mai mult sau mai puțin aproape de biserică sau cu ideile unor indivizi, totul într-un ghiveci care ar reflecta perspectiva Bisericii ca întreg. Ori, lucrul acesta este periculos.

Mergând mai departe, constatăm că lucrarea nu este una de ecleziologie ortodoxă, prin care să se discute virtuțile și lipsurile acesteia. Nici măcar una de meta-ecclesiologie, domeniul de competență al autorului. De fapt, ca să ne exprimăm frust, Hovorun analizează relația bisericii (în particular cea ortodoxă) cu democrația, pe de-o parte, și relația cu ideologiile/regimurile autoritare/totalitare, pe de altă parte. În primul caz, e de bine, în al doilea, e de rău. În primul caz, șansele ca biserica să-și păstreze dimensiunea harică sunt mai mari, în al doilea caz, mai mereu, mesajul bisericii cade în discurs ideologic limitativ și periculos.

Dacă citim titlul în original al cărții lucrurile devin mai clare: *Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced*. Tradus la modul hipercorect, acesta ar suna în felul următor: *Ortodoxisme politice: Pseudo-ortodoxiile unei biserici aflate sub constrângere & care acceptă constrângerea & care participă la constrângere*. Câteva comentarii: termenul folosit de traducător, cel de „aservit” este folosit cu precădere ca atribut de unele confesiuni pentru

⁵ Dacă Nichifor Crainic construiește o teo-politică în care biserica și monarhia sunt incluse într-un model inspirat de corporatismul fascist, Sandu Tudor, în mai multe articole ale sale, face elogiul monarhiei britanice, ca reprezentând îmbinarea cea mai fericită între principiul autorității și cel democratic. Cele două viziuni sunt fundamental diferite iar „conservatorismul” lui Crainic nu are vreo legătură cu viziunea conservatoare, de inspirație britanică, a lui Sandu Tudor, care a înclinat mai mult către stânga - Sandu Tudor, *Universalism românesc*, ediție îngrijită de Marius Vasileanu (București: Editura Eikon; 2016), 25-26; Mariella Coandă, „Nichifor Crainic și Italia,” *Gândirea* anul XIX, nr. 4 (aprilie 1940): 308-315.

biserica care s-a supus de bună voie cezarului, generând cezaropapismul. Numai că acel „coerced” se referă la situații în care s-au aflat toate bisericile creștine, care, în funcție de context, s-au supus și adaptat unei forțe punitive copleșitoare (cel mai adesea statul) sau au acceptat, îndemnat, participat și condus acte de coerciție împotriva altor comunități, religioase, naționale, etc. Termenul are o semantică duală care rezultă din discursul autorului și pe care vom încerca să o explicăm mai jos.

De ce autorul folosește termenul de „unortodoxies” în loc de „heresies”? Deoarece perioada cercetată este, cu prioritate, cea modernă și contemporană, unde avem diverse -isme politice cu componentă religioasă sau chiar justificate religios, care pretind că ar reprezenta adevărata religie, ele fiind însă, toată ziua, o viziune politică, cel mai adesea radicală, extremistă, în care procentul de „teologie” poate fi extrem de redus. În cazul erezilor „clasice”, din perioadele de dinainte de modernitate, componenta religioasă este dominantă. Evident, arianismul, monotelismul, iconoclasmul au avut consecințe politice semnificative, însă miezul „ereziei” este unul teologic, cu privire la natura divinității și la modul ei de reprezentare.

În cazul putinismului sau trumpismului, avem de-a face cu un miez politic cu glazură religioasă.⁶ Dacă în timpurile mai vechi avem de-a face cu conglomerate monolit teologico-politice, în perioada modernă asistăm la „divorțul” dintre teologie și politic și la asumarea unor câmpuri semantice diferite, evident cu hibridizări inevitabile. Intenția lui Hovorun este să analizeze acele producții politice vândute ca religie și să le denunțe. În cazul ortodoxiei ele au fost denumite de autor, destul de nefericit, „ortodoxii politice”. Latura religioasă a putinismului este un ortodoxism politic, care trebuie diferențiat de autentică ortodoxie, după cum și islamismul politic trebuie distins de religia islamică. Dar, acestea sunt distincții pe care le facem noi, remarcând din nou neglijența cu care folosește autorul unele concepte și modul straniu în care traducătorul a ales să le echivaleze în limba română.

Bunăoară, antisemitismul poate fi privit ca o erezie în sensul propriu al termenului, dacă discursul antisemit pornește de la chestiuni de natură teologică (poporul evreu = ucigașii lui Iisus).⁷ În schimb, în epoca modernă antisemitismul capătă alte valențe, care nu mai țin strict de aspectele teologice, ci de aspecte rasiale,

⁶ John Anderson, „Putin and the Russian Orthodox Church: Asymmetric Symphonia?,” *Journal of International Affairs* Vol. 61, No. 1, Religion & Statecraft (fall/winter 2007): 185-201; Kelaidis Katherine, *Holy Russia? Holy War?: Why the Russian Church Is Backing Putin Against Ukraine* (Spck Pub, 2023); Larry N. Gerston, *Trumpism, Bigotry, and the Threat to American Democracy* (Lexington Books, 2023).

⁷ William Nichols, *Christian Antisemitism. A History of Hate* (Aronson, 1995); Shlomo Simonsohn, *The Apostolic See and the Jews. History* (Pontifical Institute for Medieval Studies, 1991)

economice, etc.⁸ Acest discurs poate fi acceptat ca atare de oameni din biserică, sau poate să i se dea o nuanță teologică, dar care rămâne marginală, noul antisemitism fiind în esență un -ism politic.⁹ De asemenea, în lucrare este utilizată și noțiunea de „fundamentalism religios”, pe care mulți o duc către un -ism politic. Oare să fie în toate cazurile la fel? Nici în acest caz Hovorun nu definește clar conceptul. Dar, deocamdată, rămânem la ideea că termenul de „pseudo-ortodoxie” are, în contextul cărții lui Hovorun, un înțeles mai larg decât cel de „erezie”, în sensul că în el sunt cuprinse și erezii propriu zise dar și viziuni ideologice oferite publicului ca „ortodoxie”.

După cum cititorul a remarcat deja, în demersul său Hovorun folosește câteva concepte fundamentale, rău explicate, dar care se pot dovedi extrem de utile în discuțiile nesfârșite cu privire la relația dintre biserică și politică. Acestea sunt: „religie civilă” și „religie politică”. Sunt termeni pe care Emilio Gentile i-a analizat în mod strălucit.¹⁰ Hovorun nu folosește lucrările savantului italian iar acest lucru se vede. Este păcat, deoarece ei sunt centrali în demersul său. Acestora li se adaugă cele de „coerciție”, de „secularizare”, „secularism” și „fundamentalism”. Vom încerca să le explicăm celor neinițiați pe baza unui excurs istoric foarte general.

După Constantin cel Mare, biserica și statul, sacral și secular formează un sistem menit să ducă individul și, în același timp, colectivitatea, pe calea mântuirii. Și patriarh și împărat, preot, țăran și soldat participă, în forme diferite, la supraviețuirea corpului politic, identic cu corpul bisericii și la îndrumarea sa, de la simpla supraviețuire la viața veșnică. Acest lucru este garantat de adevărul propovăduit de biserica „una, sfântă, sobornicească și apostolească”. Biserica nu poate fi decât una, deoarece unul este Adevărul. Ereticii pot fi ori readuși pe calea cea bună ori excomunicați (damnați pentru eternitate prin scoaterea din biserică). Totul este o frământare în interiorul corpului eclezial, care, cel puțin în teorie, nu permite celui supărat să-și ia jucăriile și să plece. Mai mult decât eroarea dogmatică, lui Arie i se reproșează mândria de a nu fi recunoscut că greșește, stăruind în

⁸ Hyam Maccoby, *Antisemitism and Modernity. Innovation and continuity* (Routledge, 2006); Peter Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany & Austria* (Harvard University Press, 1988).

⁹ Un caz evident de mix între ideologia antisemită și teologie, care poate fi interpretată și ca erezie, este ideea de „Hristos arian”. Aici lucrurile au mers mai departe decât utilizarea unor elemente religioase cu scop de a construi un discurs esențial ideologic, ci s-a dorit o modificare a fibrei teologice a bisericii. În cartea sa, *The Aryan Jesus: Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany* (Princeton University Press, 2008) Susannah Heschel discută pe larg rolul Institutului pentru Studiarea și Eradicarea Influenței Evreiești în Viața Bisericii Germane, instituit înființat în 1939. În alte situații, însă, este greu de folosit termenul de „erezie”.

¹⁰ Emilio Gentile, *Politics as Religion* (Princeton University Press, 2006).

greșeală, deși i s-au adus numeroase argumente din partea pleromei Bisericii. Nu este foarte corect, din perspectiva celor de atunci, să vorbim de o biserică ariană și una ortodoxă. Erau două „manifestări”, care fiecare pretindea că deține adevărul, reprezentând, prin urmare, în chip deplin, biserica. În cele din urmă, arianismul se „resoarbe” în corpul bisericii, cazul devenind un model despre cum trebuie rezolvată problema unei erezii.¹¹ Această perspectivă pare a o avea și Hovorun. El vorbește de pseudo-ortodoxii/erezii în interiorul Bisericii Ortodoxe, așa cum este ea azi. Ideea este nu cea ruperii și separării, ci a vindecării trupului bisericii și a triumfului ortodoxiei „adevărate”, fără fisuri și schisme. Astfel, ideea unora ca restul bisericilor ortodoxe să se rupă de biserica rusă „putinistă” este un nonsens.

Evident, în timp, lucrurile nu au mai stat așa. „Ereticii”, adică cei care credeau altfel, și-au făcut propriile biserici, fenomenul cunoscând o explozie în mediile protestante, unde fragmentarea este la ordinea zilei. Orice subiect care poate genera o diferență în interiorul comunității conduce la diviziune, apărând o nouă comunitate, care se consideră pe sine pură și deținătoarea deplină a adevărului, restul comunităților fiind compuse din „eretici”. În cazul bisericilor „tradiționale”, precum cea ortodoxă sau catolică, lucrurile sunt mai complicate, ele trebuind să accepte prezența, chiar și temporară, în interiorul lor, a unor „rătăciți” care trebuie ajutați să găsească calea cea bună.

Oricum, chiar și în fazele incipiente ale Reformei, statul trebuia să aibă o religie unică, ea fiind garanta legăturii comunității cu Dumnezeu. Principiul „cujus regio, ejus religio”, adoptat la Augsburg în 1555, subliniază această idee.¹² În marile orașe din Occident, avem marea catedrală, catolică sau reformată, care domină spațiul public. Ceilalți, de altă confesiune, care locuiesc în oraș, „beneficiază” de spații de rugăciune marginale și semnificativ mai mici. Schimbarea se produce odată cu războaiele religioase din secolele XVI-XVII, care epuizează societatea europeană. Pentru a se pune capăt vărsărilor de sânge, se renunță la ideea ca organismul politic să aibă o singură religie, ci fiecare cetățean se poate ruga pentru binele statului în propria sa biserică. Astfel, se pun bazele unui pluralism religios, exprimat în mod explicit, sau de facto iar Hugo Grotius pune bazele religiei civile moderne¹³

¹¹ Henri-Irénée Marrou, *Biserica în Antichitatea Târzie* (București: Editura Teora, 1999), 40-61.

¹² Diarmaid MacCulloch, *The Reformation. A History* (Penguin Books, 2005), 174-175.

¹³ Jeremy Seth Geddert, "Hugo Grotius' Modern Civil Religion: Source of Europe's Stoic Liberalism?," în *Classical Rationalism and the Politics of Europe*, edited by Ann Ward (Cambridge Scholars Publishing, 2017), 126-150. „Religious pluralism,” în Marten Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century* (Cambridge University Press, 2023), 219 – 235; Mark Heim, „Religious Pluralism, Religious Freedom, and Christianity,” în *Freedom of*

Ideea este dusă mai departe în coloniile engleze din America. Aici avem de-a face cu o pluralitate de confesiuni, multe dintre ele fiind compuse din persoane persecutate în Europa pentru credința lor și care nu vedeau cu ochi buni amestecul statului în viața religioasă și nici existența unei biserici dominante.¹⁴ Și aici este momentul să introducem ideea de „coerciție”, la care face frecvent referire Hovorun. El consideră (credem) că orice formă de coerciție este departe de spiritul creștinismului. O biserică nu trebuie să fie obligată să ia anumite decizii sub coerciție, nici să participe, într-o formă sau la alta, la coerciția altora. Iar relația cultelor cu statul și alte forme de autoritate seculară a fost, din această perspectivă, problematică. De aceea, pentru a se evita astfel de „coerciții”, prin amendamentul 1, s-a introdus în Constituția americană ideea „zidului de separație” dintre stat și culte și a inexistenței unei biserici „oficiale”.¹⁵ Cazul era unic în lume la vremea aceea și a generat mari frământări, deoarece orice putere politică izvora de la divinitate. De altfel, America este o națiune „under God” și una dintre devize este „In God we trust”. Cum putea fi celebrat acest Dumnezeu al Americii? Prin slujbele ținute în multiplele biserici de pe cuprinsul țării, prin respectarea unui set de valori comun, inspirat din Evanghelie și prin respectarea Constituției, care, alături de Biblie, devine pilonul funcționării Statelor Unite, prin celebrarea „părinților fondatori” ai națiunii, etc. Acest mix de idei politice, valori etice, ritualuri publice, puse toate sub pulpana lui Dumnezeu, a primit denumirea de „religie civilă”, astfel încât, într-un fel sau altul, America avea și ea, ca și celelalte state, o religie a ei.

Prima dată, conceptul de „religie civilă” a fost folosit de Rousseau în *Contractul social*, capitolul 8.¹⁶ Opiniile filosofului francez reflectă o lume în care existența unui Dumnezeu confesional, exclusivist, care să domine societatea, nu mai era acceptată, dar nici viziunea riguros seculară nu era încă asimilată. Ideea de Dumnezeu, chiar sub forma deistă, era văzută ca ceva necesar societății și statului. Trăsăturile religiei civile trasate de Rousseau erau următoarele: ideea de divinitate, acceptarea ideii de viață de dincolo, răsplătirea virtuților și pedepsirea viciilor, interzicerea intoleranței religioase. Toate aceste elemente s-au păstrat în sistemul socio-politic american, fapt care l-a determinat pe sociologul Robert Bellah să o folosească pe larg în anii 60 ai secolului trecut atunci când se referea la realitățile americane.¹⁷

Religion and Religious Pluralism, editors: Md. Jahid Hossain Bhuiyan and Carla M. Zoethout (Brill, 2023), 57-76.

¹⁴ Catherine L. Albanese, *America. Religion and Religions* (Wadsworth, 2012).

¹⁵ Brian Godawa, *Wall of Separation: The Phrase that Divided America* (2017).

¹⁶ Jean Jacques Rousseau, *Despre contractul social* (București: Editura Mondero, 2007), 134-144.

¹⁷ Robert Bellah, Phillip Hammond, *Varieties of Civil Religion* (Wipf&Stock Publ, 1980).

Ce este „religia civilă”? Nimic altceva decât un ciment social, un set de ritualuri și valori menite să unifice societatea și statul. Pe măsură ce societatea și statul se secularizează și „ideologia” ia tot mai mult locul „religiei”, se va vorbi de „ceremonii publice”, „ideologie națională” etc. Termenul originar de „religie civilă” include o idee, cât de vagă, de divinitate, iar acest lucru s-a păstrat până târziu în America. În alte state, „religia civilă” își pierde, sub influența secularizării, orice legătură cu divinitatea, devenind o „ideologie”.

Cu toate acestea, aparent paradoxal, Hovorun privește secularizarea cu simpatie, ca reprezentând o oportunitate pentru biserică. „Secularizarea”, în înțelesul ei prim, reprezintă neutralitatea statului în materie religioasă. El nu mai favorizează o confesiune sau alta, generând persecuții religioase. Biserica era chemată să-și îndeplinească misiunea sa principală: mântuirea credincioșilor, la care se adaugă diverse roluri sociale. Rolul politic se reduce, de cele mai multe ori, la participarea diverselor culte în aspectele oficiale ale „religiei civile”. Sub denumirea de „religie civilă” Hovorun înțelege (credem) tot acest tip de societate liberală, plurală, democratică, în care interesele diferite sunt respectate, mai mult sau mai puțin, o societate în care biserica se înscrie, o respectă, dar nu i se aservește cu totul și nu devine, singură sau prin alianță cu terți, persecutoare.

Evident, nici în acest tip de societate nu se scapă de „coerciție”. În cazul cultelor religioase, un exemplu este mențiunea din constituțiile multor state europene: „cultele religioase beneficiază de libertate, întrucât nu se poziționează împotriva ordinii de stat, a legilor și moralei publice.”¹⁸ Din acest motiv, unele denominații religioase s-au aflat sub supravegherea statului, cu un statut legal provizoriu, până ce autoritățile s-au convins că acestea nu erau împotriva ordinii publice. Unele culte au fost obligate să-și revizuiască din învățături, iar acest lucru s-a petrecut chiar în Statele Unite, unde mormonii din Utah au trebuit, pentru ca Utahul să intre în uniune, să renunțe la poligamie, deoarece acest lucru încălca morala comună, parte a „religiei civile”.¹⁹ Cu toate acestea, vorbim de un spațiu de libertate, dialog și toleranță, pe care, se pare, Hovorun îl consideră cel mai propice vieții bisericii.

Însă, lucrurile nu s-au oprit aici, ci secularizarea a mers mai departe, căpătând noi valențe. Tot mai mulți politicieni din secolul 19 au o atitudine indiferentă, chiar ostilă, față de religie. La limită, biserica și religia sunt chestiuni inutile și substituibile. Însă, câtă vreme mai există oameni care cred în Dumnezeu,

¹⁸ Vezi articolul 22 din Constituția României din 1923: „Statul garantează tuturor cultelor o deopotrivă libertate și protecțiune întrucât exercițiul lor nu aduce atingere ordinii publice, bunelor moravuri și legilor de organizare ale Statului.”

¹⁹ Jessie L. Embry, „Poligamy,” în *Utah History Encyclopedia*, https://www.uen.org/utah_history_encyclopedia/p/POLYGAMY.shtml.

statul trebuie să le asigure un cadru în care aceștia să practice cultul, iar organizațiile religioase trebuie să manifeste devotament față de instituțiile statului, națiune, etc. Însă, pe de altă parte, rolul social al bisericii este tot mai mult substituit prin structuri laice. Din acest punct de vedere, cazul francez este exemplar. Rolul major jucat de ordinele monahale în chestiuni care țineau de problemele sanitare și de educație a fost considerat un pericol de forțe politice care, treptat, transformă secularizarea într-o ideologie: secularismul.²⁰ În rând cu alți autori, Hovorun face distincția între procesul „natural” de secularizare și secularismul ideologic, care, în chip militant, prin „coerciție”, vrea să impună bisericii să-și retragă cât mai mult prezența publică și să se rezume la spațiul „privat”, ideea fiind ca, în final, aceasta să dispară complet din societate. Evident, apogeul acestei tendințe l-a reprezentat regimul comunist.²¹

Tot în această perioadă se răspândește noțiunea de „ideologie”, prin care se înțelege o viziune „adevărată” despre lume, în opoziție cu „religia”, care promovează o viziune falsă, irațională.²² Secularismul se va agăța de această idee, a falsității religiei, pentru a elimina prezența ei și a bisericilor din spațiul public. „Religia civilă” începe să nu mai conțină referiri la divinitate, ci devine ceva pur laic.

La început, noțiunea de „ideologie” a fost legată de valorile liberale. Însă, treptat, încep să apară o serie de viziuni politice radicale, din care cele mai reprezentative sunt comunismul, respectiv fascismul/nazismul. Ele conțin în miezul lor o doză uriașă de irațional, de „misticism”, refuză dialogul, pluralitatea, democrația și recurg din nou la „coerciție” ca soluție. Aceste ideologii sunt atât de îndepărtate de ideea originală de ideologie și seamănă atât de mult cu ideea de religie, așa cum circula în mintea intelectualilor inspirați de Auguste Comte de la sfârșitul secolului al 19-lea și începutul secolului 20, încât ele au început a fi denumite „religii politice”.²³ Ele nu au nimic de-a face cu religia și cu Dumnezeu, dar, prin intoleranță, exclusivism, violență ele reamintesc de rolul jucat de religie în epocile premoderne, aducând „coerciția” la niveluri absolut halucinante.

În esență, asta face Hovorun. Opune „religia civilă”/democrația/pluralismul „religiei politice”/totalitarismului/dictaturii. Ceea ce nu lămurește clar Hovorun este faptul că aceste noțiuni au prea puțin de-a face cu religia propriu zisă și ele reprezintă o creație colectivă, un mod de-a fi al societății, cu caracter eminent

²⁰ *Varieties of Secularism in a Secular Age*, edited by Michael Warner, Jonathan Van Antwerpen, and Craig Calhoun (Harvard University Press, 2013).

²¹ James Bales, *Two worlds: Christianity and Communism* (Standard Publishing, 1965).

²² *The Routledge Handbook of Religion, Politics and Ideology*, edited by Jeffrey Haynes (Routledge, 2021).

²³ Eric Voegelin, *Religiile politice*, traducere de Bogdan Ivașcu (București, Editura Humanitas, 2010).

politic, la care bisericile pot participa sau nu, pot fi constrânse să accepte principiile „religiei civile”/„religiei politice”, pot coparticipa la construcția celor două de pe poziții mai mult sau mai puțin marginale sau, în anumite cazuri, pot fi inițiatore și lideri. În niciun caz însă nu există o relație univocă, cauzală, între o religie și un anume -ism politic. Lucrurile sunt distincte și voi insista mai târziu asupra importanței acestui aspect.

Până una alta, încerc să dau câteva exemple din spațiul românesc, pentru ca cititorul să înțeleagă diferența dintre „religia civilă” și „religia politică”. Astfel, decenii la rândul, în România au funcționat Institutele Notre Dame de Sion.²⁴ Ordinul a fost întemeiat de un evreu convertit la catolicism, Alphonse de Ratisbonne, cu scopul tocmai de a-i converti pe evrei la catolicism. În spațiul românesc, în aceste stabilimente au studiat, deopotrivă tinere evreice, catolice și ortodoxe, aspectul convertirii devenind cu totul neglijabil. Ele erau trimise de părinții lor acolo deoarece primeau o educație corespunzătoare pentru acele vremuri, o educație ale cărei principii erau aceleași indiferent de credința mărturisită, dar sub protecția divinității. Este un caz tipic de practică la nivel social a „religiei civile”.

De asemenea, în perioada interbelică exista o lege a cultelor destul de restrictivă, care a limitat multă vreme dezvoltarea bisericilor neoprotestante. Considerate „secte”, deci neavând încrederea statului, ele trebuiau să îndeplinească anumite criterii, pentru a primi statutul juridic superior de „cult religios”. S-au făcut numeroase abuzuri în această perioadă însă o anumită linie a legalității s-a păstrat. În schimb, în perioada regimului Antonescu s-a ordonat convertirea forțată la ortodoxie a „sectanților” iar bunurile comunitare urmau să fie confiscate.²⁵ Biserica Ortodoxă trebuia să ia parte activ la acest proces. Avem aici, pe de-o parte, „coerciția” de care au parte cei considerați „sectanți”, forțați să renunțe la credința lor, și „coerciția” Bisericii Ortodoxe, constrânsă să se implice în constrângerea unor persoane de altă credință. Dacă în perioada interbelică putem vorbi de „religie civilă”, în perioada Antonescu vorbim de „religie politică”. În acest context foarte tulbure, episcopul interimar al Cetății Albe – Ismail, Policarp Morușca, care activase ani de zile în Statele Unite și cunoștea sistemul de valori de acolo, trimitea o scrisoare patriarhului Nicodim, în care arăta că ordinul dat de regimul politic bisericii este un abuz, pe care biserica nu trebuie să-l accepte. Autoritățile statului motivau decizia prin faptul că „sectanții” se fac vinovați de delictе politice. Ori, afirma episcopul Policarp, dacă statul îi găsește pe sectanți vinovați de anumite delictе cu caracter penal, să-i aresteze și să-i pedepsească, însă acest lucru nu are de-a face cu credința, care este

²⁴ Fabian Doboș, *Congregația „Notre Dame de Sion”. 150 de ani de activitate în Moldova (1866-2016)* (Iași: Ed. Sapientia, 2016).

²⁵ *Politica regimului Antonescu față de cultele neoprotestante. Documente*, Viorel Achim (editor) (Iași: Editura Polirom, 2013).

un element intim al persoanei, care se schimbă prin convingere, nu prin forță. A forța pe cineva să-și schimbe credința religioasă, considera Policarp, este unul din cele mai mari abuzuri posibile.²⁶ Astfel, Policarp opunea „religiei politice” „religia civilă”, incluzând în demonstrația sa ideea libertății și demnității persoanei în ceea ce privește propria conștiință religioasă.

Hovorun, mergând din nou pe linia altor cercetători, afirmă că secularismul, ca ideologie, a stimulat un fenomen de sens opus: fundamentalismul (p. 17). Negarea importanței dimensiunii harice și impunerea a tot felul de roluri sociale/sau negarea acestora i-a făcut pe unii membri ai comunităților religioase să se întoarcă la „fundamente” și să reafirme valoarea religiei în sensul tare, originar. Lucrurile s-au oprit rar la un nivel strict teologic și de viață a bisericii, ci ele au căpătat un caracter civilizațional, în măsura în care modernitatea este văzută sau nu drept un vector al secularismului. Cei care au conceput modernitatea ca un cadru de libertate și diversitate, cum este episcopul Vartolomeu Stănescu, au salutat modernitatea, ca ceva bun pentru biserică.²⁷ Unde modernitatea a căpătat sensul secularismului și s-a combinat și cu un conflict civilizațional (modernitatea occidentală impusă cu forța în lumea islamică, modernitate însoțită adesea de o secularizare violentă) apar mișcări fundamentaliste, anti moderne, deși, paradoxal, aceste mișcări sunt ele însele moderne (aici Hovorun explică bine lucrurile în carte și nu insist). Așa se naște Frăția Musulmană, din interiorul Islamului, mișcare fundamentalistă care inspiră grupări precum ISIS, care alunecă în „religie politică”.²⁸ În România, în acea perioadă avem doctrina legionară, o „religie politică”, care, prin pana unor membri sau simpatizanți capătă, în anumite cazuri, accente de mișcare fundamentalistă.²⁹ Linia este însă greu de delimitat.

Însă, dincolo de cazuri particulare, vorbim cel mai adesea de „religii civile”/ „religii politice” care se formează în mod autonom față de biserici, cu finalități clar politice și care, în anumite contexte, adoptă în doctrina lor, ca fundament sau doar le nivel de limbaj, elemente religioase. Față de asemenea constructe bisericile au manifestat atitudini nuanțate, fie că vorbim de persoane individuale sau grupuri/părți ale bisericii. Nu a existat niciodată o atitudine unitară a bisericilor în raport cu

²⁶ George Enache, „Studiu introductiv,” în *Mărturisiri înaintea mării încercări. Conferințele preoțești din Episcopia Cetății Albe-Ismail* (Chișinău: Editura Lexon Prim, 2018).

²⁷ George Enache, „Episcopul Vartolomeu Stănescu, promotor al creștinismului social în România interbelică,” în Vartolomeu Stănescu, *Puterile sociale ale creștinismului. Opere alese* (Cluj Napoca – Galați: Editura Eikon, EMIGL, 2014): 65-110.

²⁸ Barbara Zollner, *The Muslim Brotherhood* (Routledge, 2009); Patrick Cockburn, *The Rise of Islamic State: ISIS and the New Sunni Revolution* (Verso, 2015).

²⁹ D. G. Pandelescu, „Religious Fundamentalism and Postmodernity in Contemporary Romania Case Study: The Romanian Legionary Movement,” în 7th SWS International Scientific Conference on Arts and Humanities - ISCAH 2020.

produsele ideologice de care vorbim, fie democratice, fie totalitare. De exemplu, în România interbelică, activează, în același timp, preotul Ilie Imbrescu, care visează o teocrație ortodoxă în care expresia politică este dată de Mișcarea Legionară,³⁰ numeroși preoți care exprimă idei antisemite, fie din latura ideologiei rasiste, fie din perspectiva „ereziei antisemite” din cadrul creștinismului, dar îl avem și pe părintele Gala Galaction, adept fervent al democrației și care combate cu vigoare antisemitismul teologic și subliniază rolul esențial a poporului lui Israel în Parusie, dovedindu-se un susținător al cauzei sionismului.³¹

Evident, la un moment dat o anumită tendință poate deveni dominantă, iar cealaltă poziție să fie în minoritate. Aici este pericolul pe care-l semnaleză cu insistență Hovorun: în anumite contexte se pot dezvolta „religii politice”/ ideologii nedemocratice, care încep să căpușeze biserica. Se începe ca anumite aspecte ale „religiei politice” să fie justificate prin elemente ale religiei propriu-zise, pentru ca, treptat, biserica să-și uite rostul ei haric și să adopte ca pe propria doctrină o viziune politică totalitară. Se naște o pseudo-religie (în cazul ortodox o pseudo-ortodoxie) care substituie și tinde să acopere adevărata învățătură a bisericii. Așa s-a petrecut în cazul Bisericii Luterane, care a fost copleșită de elemente ale doctrinei naziste, însă au existat fețe bisericești și credincioși care au rezistat tentației. Azi putinismul și „lumea rusă” tinde să se substituie ca reprezentând adevărata ortodoxie în Rusia.³² Împotriva unei asemenea tendințe trebuie luptat iar înșelătoria trebuie denunțată dar văzându-se în toată situația o boală, nu o esență a bisericii respective. Am arătat ce s-a petrecut în cazul Bisericii Luterane din România. Cu toate problemele, nu s-a putut face echivalentul între biserică și nazism. La fel, azi, nu se poate echivala Biserica Ortodoxă Rusă cu putinismul. Patriarhul Kirill poate fi catalogat drept putinist, dar biserica în ansamblu nu.

De ce ne apar importante aceste distincții: religie, biserică, „religie civilă”, „religie politică”? Deoarece ele ajută la combaterea acelor care văd totul „esențializat”. Religia (în cazul nostru particular ortodoxia) ar fi în mod esențial rea. Am citit cândva o carte cu un titlu care m-a speriat: „Cum religia otrăvește totul?”³³

³⁰ Ilie Imbrescu, *Apostrofa unui teolog. Biserica și Mișcarea legionară* (București; Editura Cartea Românească, 1940).

³¹ Gala Galaction, *Sionismul la prieteni* (București: Societatea anonimă de editură „Mântuirea”, 1919); Gala Galaction, *Jurnal*, vol. 2 (București: Editura Minerva, 1977), 357.

³² Marlene Laruelle, *The „Russian World”. Russia’s Soft Power and Geopolitical Imagination* (Center for Global Interests, 2015), http://globalinterests.org/wp-content/uploads/2015/05/FINAL-CGI_Russian-World_Marlene-Laruelle.pdf.

³³ Christopher Hitchens, *God is Not Great. How Religion Poisons Everything* (Atlantic Books, 2021).

Ori, religia a jucat, chiar și în secolul XX roluri sociale și politice extrem de benefice. Este o biserică în mod esențial bună? Este o biserică în mod esențial rea? Este o biserică mai mare susținătoare a democrației și una mai puțin la modul esențial? Introducerea conceptelor de „religie civilă” și „religie politică” ne ajută să înțelegem că avem de face cu manifestări și interacțiuni istorice dependente de un anumit context. Biserica ia anumite atitudini față de o anumită problematică socio-politică, atitudini care sunt multiple și sincrone și care sunt influențate de foarte mulți factori. Aceste manifestări tind, uneori, să acopere „esența” bisericii, dar fără a reuși niciodată până la capăt. Ele se transformă de-a lungul timpului și vedem cum biserici neinteresate odinioară de politică s-au implicat adânc în viața publică,³⁴ biserici ultraconservatoare au devenit deschise la modernitate (saltul de la Vatican I la Vatican II în cazul Bisericii Catolice),³⁵ iar exemplele pot continua.

Bisericile nu trebuie să se rezume doar la cult, pare a sugera Hovorun, ci ele pot și trebuie să aibă o prezență publică, chiar și în ceea ce privește prezervarea identității naționale, deoarece există o construcție națională „normală”, opusă unui naționalism care împinge la „coerciție”. Prin urmare, biserica poate adopta atitudini socio-politice, câtă vreme acestea nu conduc în zona „religiei politice”, a urii, discriminării, agresiunii, „coerciției” în general. Iar soluția pentru a se scăpa de acest pericol este permanent reîntoarcerea către sine, către esențe: „Ortodoxiile politice distrag biserica de la ortodoxia ei inițială – aceea de a aduce oamenii la Dumnezeu într-un mod onest și fără obstacole. Deconstrucția falselor ortodoxii este posibilă prin reconstrucția ortodoxiei așa cum a fost ea proclamată și trăită de Apostolii și de Părinții Bisericii. Alternativa la politicizarea Bisericii este modelul apostolic și patristic de credință, comportare și excelență.” (p. 138)

Aceasta este concluzia militantă a autorului, pe care fiecare poate să o recepteze cum crede de cuviință. Personal, mă concentrez pe distincțiile conceptuale semnalate, care îmi aduc noi argumente în ceea ce privește modul în care am analizat situația Bisericii Ortodoxe sub comunism.³⁶ Mulți au afirmat că a fost vorba de o comunizare a doctrinei Bisericii Ortodoxe Române, prin așa-numitul „apostolat social”. Am arătat că nimic din învățătura dogmatică a Bisericii nu s-a clintit, ci colaborarea cu statul s-a construit pe ideea că cele două entități, statul și Biserica, slujesc, deopotrivă, poporul și fericirea sa. Biserica nu se ocupă cu treburi economice, cu armata, etc, dar, cât aceste lucruri sunt în slujba poporului, totul este bine. Există totuși niște puncte comune mai puternice, care pot fi abordate, deopotrivă, din punct de vedere laic și teologic, cum ar fi ideea de pace sau muncă,

³⁴ Garry Willis, *Under God. Religion and American Politics* (Simon and Schuster, 1990).

³⁵ Kristin M. Colberg, *Vatican I and Vatican II* (Liturgical Press, 2016).

³⁶ George Enache, *Ortodoxie și putere politică în România contemporană* (București: Editura Nemira, 2005).

iar biserica se poate implica în îndemnuri ca oamenii să fie harnici sau în lupta pentru pace. Unde apare problema? În interpretarea detaliilor și închiderea ochii la evidențe, deoarece oamenii Bisericii au îndemnat ca oamenii să accepte colectivizarea, au promovat ideea sovietică de luptă pentru pace și au închis ochii la miile de arestări operate. Prin urmare, aspectul teologic a fost salvat, rămânând aspectul conștiinței civice. Este un exemplu care arată cât de complicate sunt lucrurile și faptul avem de-a face cu nenumărate nuanțe.

Din păcate, după cum am spus, multe nuanțe lipsesc în textul grăbit al lui Hovorun, pe care le voi analiza cu alt prilej. Subliniez doar faptul că mi se pare tratată foarte superficial/limitativ ideea conservatoare ca parte a „religiei politice”, conservatorismul fiind infinit mai complex și închei cu un pasaj hazliu în care se dovedește că meta-eceziologiile și apropierea dintre realități din secolul IV-V și din veacul al XIX-lea nu este întotdeauna cea mai fericită: „Dacă religia civilă greacă se raporta la Sfânta Treime pentru a susține ideea celor trei epoci istorice ale aceleiași națiuni, religia civilă a românilor s-a fundamentat pe istoria presupușilor romani creștini și a păgânilor daci uniți într-o singură națiune română asemănător celor două naturi ale lui Iisus Hristos” (p. 44)! Ori, lucrul acesta nu l-am întâlnit spus nicăieri până acum.

BIBLIOGRAFIE

- Albanese, Catherine L. *America. Religion and Religions*. Wadsworth, 2012.
- Alberta, Tim. *The Kingdom, the Power, and the Glory: American Evangelicals in an Age of Extremism*. Harper, 2023).
- Anderson, John. „Putin and the Russian Orthodox Church: Asymmetric Symphonia?.” *Journal of International Affairs* Vol. 61, No. 1, Religion & Statecraft (fall/winter 2007): 185-201.
- Bales, James. *Two worlds: Christianity and Communism*. Standard Publishing, 1965.
- Bellah, Robert, Phillip Hammond. *Varieties of Civil Religion*. Wipf&Stock Publ, 1980.
- Cockburn, Patrick. *The Rise of Islamic State: ISIS and the New Sunni Revolution*. Verso, 2015.
- Colberg, Kristin M. *Vatican I and Vatican II*. Liturgical Press, 2016.
- Doboș, Fabian. *Congregația „Notre Dame de Sion”. 150 de ani de activitate în Moldova (1866-2016)*. Iași: Ed. Sapienția, 2016.
- Embry, Jessie L. „Poligamy.” În *Utah History Encyclopedia*, https://www.uen.org/utah_history_encyclopedia/p/POLYGAMY.shtml.
- Enache, George. *Orthodoxy, Liberalism and Totalitarianism in Modern and Contemporary Romania*. Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2016.
- Enache, George. *Ortodoxie și putere politică în România contemporană*. București: Editura Nemira, 2005.

- Galaction, Gala. *Sionismul la prieteni*. București: Societatea anonimă de editură „Mântuirea”, 1919.
- Galaction, Gala. *Jurnal*. Vol. 2. București: Editura Minerva, 1977).
- Geddert, Jeremy Seth. "Hugo Grotius' Modern Civil Religion: Source of Europe's Stoic Liberalism?" În *Classical Rationalism and the Politics of Europe*, edited by Ann Ward. Cambridge Scholars Publishing, 2017).
- Gentile, Emilio. *Politics as Religion*. Princeton University Press, 2006.
- Gerston, Larry N. *Trumpism, Bigotry, and the Threat to American Democracy*. Lexington Books, 2023.
- Gillet, Olivier. *Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul communist*. Traducere de Mariana Petrișor. București; Editura Compania, 2001
- Godawa, Brian. *Wall of Separation: The Phrase that Divided America*. 2017.
- Heim, Mark, „Religious Pluralism, Religious Freedom, and Christianity.” În *Freedom of Religion and Religious Pluralism*, editors: Md. Jahid Hossain Bhuiyan and Carla M. Zoethout. Brill, 2023.
- Heschel, Susannah. *The Aryan Jesus: Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany* (Princeton University Press, 2008).
- Hitchens, Christopher. *God is Not Great. How religion Poisons Everything*. Atlantic Books, 2021.
- Hovorun, Cyril, *Ortodoxii politice. Ezeziile unei biserici aservite*. Traducere de Teofil Stanciu. Oradea, 2023.
- Imbrescu, Ilie. *Apostrofa unui teolog. Biserica și Mișcarea legionară*. București; Editura Cartea Românească, 1940.
- Katherine, . *Holy Russia? Holy War?: Why the Russian Church Is Backing Putin Against Ukraine*. Spck Pub, 2023.
- Laruelle, Marlene. *The „Russian World”. Russia’s Soft Power and Geopolitical Imagination*. Center for Global Interests, 2015). http://globalinterests.org/wp-content/uploads/2015/05/FINAL-CGI_Russian-World_Marlene-Laruelle.pdf.
- Maccoby, Hyam. *Antisemitism and Modernity. Innovation and continuity*. Routledge, 2006.
- MacCulloch, Diarmaid. *The Reformation. A History*. Penguin Books, 2005.
- Marrou Henri- Irénée. *Biserica în Antichitatea Târzie*. București: Editura Teora, 1999.
- *Mărturisiri înaintea marii încercări. Conferințele preoțești din Episcopia Cetății Albe-Ismail*. Chișinău: Editura Lexon Prim, 2018.
- Nichols, William, *Christian Antisemitism. A History of Hate*. Aronson, 1995.
- Pandele, D. G. „Religious Fundamentalism and Postmodernity in Contemporary Romania Case Study: The Romanian Legionary Movement.” În 7th SWS International Scientific Conference on Arts and Humanities - ISCAH 2020.
- *Politica regimului Antonescu față de cultele neoprotestante. Documente*. Viorel Achim (editor). Iași: Editura Polirom, 201.
- Pulzer, Peter. *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany&Austria*. Harvard University Press, 1988.
- „Religious pluralism.” În Marten Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century* . Cambridge University Press, 2023.
- Rousseau, Jean Jacques. *Despre contractul social*. București: Editura Mondero, 2007.

- Simonsohn, Shlomo. *The Apostolic See and the Jews. History*. Pontifical Institute for Medieval Studies, 1991.
- *The Routledge Handbook of Religion, Politics and Ideology*, edited by Jeffrey Haynes. Routledge, 2021.
- Tudor, Sandu. *Universalism românesc*. Ediție îngrijită de Marius Vasileanu. București: Editura Eikon; 2016; Coandă, Mariella. „Nichifor Crainic și Italia.” *Gândirea* anul XIX, nr. 4 (aprilie 1940): 308-315.
- *Varieties of Secularism in a Secular Age*. Edited by Michael Warner, Jonathan Van Antwerpen, and Craig Calhoun, Harvard University Press, 2013.
- Vartolomeu Stănescu, *Puterile sociale ale creștinismului. Opere alese*. Cluj Napoca – Galați: Editura Eikon, EMIGL, 2014.
- Voegelin, Eric. *Religiile politice*. Traducere de Bogdan Ivașcu. București, Editura Humanitas, 2010.
- Willis, Garry. *Under God. Religion and American Politics*. Simon and Schuster, 1990.
- Zollner, Barbara. *The Muslim Brotherhood*. Routledge, 2009.